

THE PHASES OF BECOMING *CHRISTLIKE* IN MANOLIOS LIFE – THE MAIN CHARACTER FROM THE NOVEL *CHRIST CRUCIFIED AGAIN* BY NIKOS KAZANTZAKIS

LES ETAPES DU DEVENIR *EN CHRIST* DE MANOLIOS - PERSONNAGE CENTRAL DU ROMAN *CHRIST RECRUCIFIE* DE NIKOS KAZANTZAKIS

ETAPELE DEVENIRII ÎNTRU CRISTOS A PERSONAJULUI MANOLIOS DIN ROMANUL *CRISTOS RĂSTIGNIT A DOUA OARĂ* DE NIKOS KAZANTZAKIS

Mariana LAZĂR DVORZSIK
Universitatea din Oradea

Abstract

This essay focuses on some of life's phases of Manolios – the main character from the novel Christ Crucified Again by Nikos Kazantzakis, phases regarded through the perspective of his identification with the earthly destiny of our Lord Jesus. These are: 1. The Carving of Jesus' face in wood – a mask or inner reality exteriorized? 2. Speaking about Jesus to the Licovrisians at the celebration of Saint Elijah. 3. An Exemplary life. 4. The Last confrontation or the last station of his earthly life. Thus, from the carving of Jesus' face in wood till his sacrificing for the good of the pilgrims finding a refuge on the Mount of Sarachina (at the foot of that hill were the inhospitable Licovrisians), Manolios-Jesus goes through the four phases mentioned above, being attracted like a magnet by the living example of his beloved Saviour, on whose footmarks he steps more and more decided, being aware that he fulfils an essential role.

Résumé

Cet essai vise quelques étapes de la vie de Manolios – le personnage central du roman Christ recrucifié de Nikos Kazantzakis, étapes envisagées du point de vue de l'identification de celui-ci avec la destinée terrestre de notre Seigneur Jésus. Celles-ci sont: 1. Sculpter en bois le visage du Jésus Christ – masque ou réalité intérieure exteriorisée? 2. En parlant aux habitants de Lycovrisy à la célébration de la fête du Saint Elie: 3. Une vie exemplaire 4. La dernière confrontation et la dernière station de sa vie terrestre. Bref, à partir de la sculpture en bois du visage christique jusqu'à son propre sacrifice pour le bien des réfugiés sur le Mont de Sarachina (au pied duquel se trouve le village de Lycovrisy avec ses habitants inhospitaliers), Manolios-Jésus parcourt les étapes au-dessus mentionnées étant attiré (comme un aimant) par la vie exemplaire de Jésus (vie qu'il veut refaire en son temps et au profit de ses contemporains), dont il suit les traces de plus en plus décidé, étant conscient qu'il accomplit un rôle essentiel.

Rezumat

Acest eseu se focalizează pe câteva din etapele vieții lui Manolios (personajul principal din romanul Hristos răstignit a doua oară a lui Nikos Kazantzakis), etape văzute din perspectiva identificării acestuia cu destinul pământesc al Domnului Isus. Acestea sunt: 1. Cioplirea chipului lui Cristos - mască sau realitate lăuntrică exteriorizată? 2. Vorbind despre Isus licovrisioșilor la hramul Sfântului Ilie 3. O viață pilduitoare 4. Ultima confruntare și ultima stație a vieții lui pământeste. Așadar, de la cioplirea în lemn a chipului cristic până la sacrificarea sa pentru binele

băjenarilor refugiați pe muntele Sarachina (la poalele căruia se aflau licovrisioții inospitalieri), Manolios-Isus parcurge etapele amintite fiind atras ca un magnet de pilda vieții Mântuitorului iubit și Căruia îi calcă pe urme tot mai hotărât, conștient că împlinește un rol esențial.

Key words: *and key-syntagmes: to become Christlike, identifying with Jesus' earthly destiny, phases, life, light, sacrifice.*

Mots-clés: *le devenir en Christ, identification avec la destinée terrestre de Jésus, étapes, vie, lumière, sacrifice*

Cuvinte cheie: *devenirea întru Cristos, identificarea cu destinul terestru al lui Isus, etape, viață, destin, lumină, sacrificiu.*

INTRODUCERE

Romanul *Hristos răstignit a doua oară* de Nikos Kazantzakis evocă viața unui sat din Grecia începutului de secol XX, pe nume Licovrisi, ai cărui locuitori trăiesc patriarhal sub oblăduirea preotului Grigoris și a notabilităților lui: boierul Patriarheas, căpitanul Furtunas, moș Ladas, învățătorul Nicolis, fiind supravegheați permanent de aga, reprezentantul local al dominației turcești.

Expozițiunea amplă a romanului cuprinde pregătirile pe care cei mai de vază ai satului le fac în vederea punerii în scenă a ceremonialului patimilor Domnului Isus, obicei local bine înrădăcinat ce se derula o dată la șapte ani. În acest scop preotul Grigoris îi convoacă pe toți cei amintiți la el acasă în vederea stabilirii persoanelor celor mai nimerite a pune în scenă acest dureros episod din viața Domnului Isus. Distribuția rolurilor unora dintre săteni constituie în același timp și prima secvență de anvergură a romanului, ceremonialul patimilor lui Cristos fiind un spectacol ce se desfășura în fața sătenilor în Săptămâna Mare. Selecția oamenilor pentru rolurile respective este elocventă: rolul lui Isus i se atribuie lui Manolios, tânărul păstor de la stână, angajatul lui Patriarheas; lui Mihelis, boiernașul naiv, i se atribuie rolul apostolului Ioan, lui Ianacos, marchitanul, cel al apostolului Petru, iar lui Constandis, cafegiul, cel al apostolului Iacov. Rolul Mariei Magdalena îi revine frumoasei văduve Caterina ce declanșează pasiunile tuturor bărbaților din sat, iar Iuda este Panaiotaros, bețivul impulsiv cu barba lui roșie de damnat la trădare. Dar rolul odată stabilit va acționa într-un mod *coercitiv* asupra celor *destinați* să întrupeze personajele ce au participat la ultimele zile pământești ale Mântuitorului. Dintre toți, Manolios, protagonistul romanului, se detașează net prin dorința sa de asemănare tot mai fidelă cu Isus, până la identificarea totală cu Acesta.

1. CIOPLIREA CHIPULUI LUI CRISTOS - MASCĂ SAU REALITATE LĂUNTRICĂ EXTERIORIZATĂ?

De îndată ce este distribuit în rolul lui Isus, Manolios se adâncește în contemplarea acestui chip divin până la identificarea pas cu pas cu El. Dar înainte de aceasta, el se străduiește să-i surprindă esența pe care o vede reflectată în ființa sa lăuntrică, în însuși sufletul său. E ca și cum pe măsură ce citește Sfânta Scriptură, pe măsură ce vorbește cu cei trei prieteni despre Domnul, reflectând de unul singur sau în grup asupra cuvintelor lui Isus, în aceeași măsură chipul Domnului Isus crește în lăuntru său. E asemeni unui proces de gestație, unei nașteri spirituale *întru Cristos*, căci într-adevăr „ce se naște din carne e carne, dar ce se naște din duh e duh... Cuvintele pe care vi le-am spus Eu sunt duh și viață.” (*Evangelia după Ioan*, 6:63)

Acest proces, această prefacere și reinnoire lăuntrică își are pandantul exterior în actul creației căruia i se dedică Manolios. Astfel el începe să cioplească în lemn chipul iubit al Mântuitorului încercând astfel să scoată din străfundurile subconștientului său ceea ce se

sedimentează acolo, adică viziunea tot mai clară a chemării sale divine. Viziune ce se identifică în mod normal cu chipul iubit al Mântuitorului pe care se străduiește să-l surprindă în câteva ipostaze esențiale ale vieții Lui.

Dar naratorul omniscient accentuează o dată în plus faptul că acest proces creativ nu este urmarea unui imbold de tipul *artă de dragul artei* (deci un act gratuit), ci cu totul altceva. Este mai bine zis, o identificare de destin, o expresie exterioară a ceea ce se întâmplă în chiar miezul ființei sale, căci acolo *creștea* din zi în zi tot mai mult Cristos. Deci El, Cristos, trebuia eliberat și lăsat să trăiască prin ființa de carne a lui Manolios și trebuia să-și continue existența miraculoasă prin evenimentele vieții acestuia. Faptul acesta (că actul creației lui Manolios nu are scop pur artistic) se vedește când aflăm că Manolios scobește lemnul ce poartă chipul sfânt pentru a face o mască menită să o poarte în timpul ceremoniei de Paști. Cu precizarea că această mască o va purta deja în sufletul său, acolo unde Cristos deja se instalase cu drepturi depline.

Bătut de Patriarheas, blestemat de Grigoris, alungat de majoritatea licovrisioților din sat și, mai târziu, și de la stână, trădat de Nicolios – păstorașul cel tânăr care se va căsători el cu logodnica sa, Lenio, – Manolios reface practic destinul terestru al Domnului Isus, pentru „vina” de a se fi încumetat de a gândi asemeni Mântuitorului și, ceea ce este de neiertat, de a acționa asemeni Acestuia și în Numele Lui.

Un amănunt vrednic de a fi reliefat este cel legat de expresia feței Domnului, element la care a lucrat cel mai mult Manolios, care l-a pus într-o reală încercătură, întrucât nu a putut desluși *în sine însuși* cum să-l imortalizeze în lemn. Zăbava aceasta nu a însemnat totuși o pierdere nici măcar de timp, ci un câștig notabil, întrucât, între timp, personajul a putut să se adâncească și mai mult în explorarea, înțelegerea și aprofundarea caracterului, misterului Mântuitorului. Dar la final, are revelația că nu-i poate fixa expresia gurii, căci oricum ar reda-o n-ar fi ceea ce trebuie, de aceea se decide pentru o triplă expresie; astfel, văzut din dreapta, Isus surâdea, din stânga, era trist, din față, stătea cu gura strânsă, fiind parcă gata să rostească unul din cuvintele, din propozițiile Sale atât de percutante, menite să prindă viață și să aducă viață în acela care le ia în serios reflectând la ele.

2. VORBIND DESPRE ISUS LICOVRSIOȚILOR LA HRAMUL SFÂNTULUI ILIE

Sfârșind transferul în lemn a chipului divin, mai degrabă a viziunii lăuntrice a Acestuia, Manolios înțelege cu claritate care îi este sarcina sau pasul următor în slujba Divinității. Este ca și cum - odată identificarea cu El realizată – ar fi intrat cu normă deplină în slujba Mântuitorului. Astfel, nu întâmplător următorul episod este cel legat de sărbătoarea hramului Sfântului Ilie și toți licovrisioții, întregul sat, urcă pe munte la bisericuța situată pe culmea Sarachinei care purta hramul acesta. Aici Manolios are ocazia de a-L arăta pe Cristos trăind în El cu toată ființa înaintea tuturor locuitorilor satului Licovrisi.

Astfel îi cere preotului Grigoris să-i îngăduie să le vorbească sătenilor, iar el pledează cauza băjenarilor.¹ Le vorbește despre Cristos care a venit înspre el având un sac gol și s-a așezat trist alături de el pe laviță la asfințitul soarelui. I-a reproșat cu blândețe, dar atât de percutant, faptul că nu face nimic pentru copiii Lui de pe Sarachina ce mor de foame. Acest episod are ca punct de pornire capitolul 25 din *Evangelia după Matei* în care este evocată judecata finală.

Imaginea lui Cristos este deosebit de vie, de elocventă, rănilor Lui sângerând parcă din nou, fiind iar deschise, căci noi, oamenii, Îl întristăm prin felul nostru deșert de viețuire, prin cruzimea noastră. (KAZANTZAKIS, 1968, vol. II, p. 62) Unii sunt mișcați de milă și gata să ofere din merindele lor (bărbierul Adonis se oferă să-i tundă și să le scoată măselele pe gratis, măcelarul Dimitrios promite că va tăia un vițel gras și-l va dona săracilor, iar învățătorul e gata să dăruie cărți

¹ E vorba despre un sat de greci distrus complet de turci. Supraviețuitorii, în frunte cu părintele Fotis, au luat calea pribegiei căutându-și sălaş pe Muntele Sarachina, întrucât licovrisioții, stârniți de părintele Grigoris, nu au vrut să-i primească pe motiv că ar aduce boala în satul lor.

de citit, abecedare, tăblițe de scris, condeie, o hartă a Greciei etc.), pe când alții se îndepărtează ca să-și consume mâncarea adusă de acasă, pe ascuns.

Dar atitudinea preotului *en titre* al satului este din nou stupefiantă, căci Grigoris îi blestemă pe săracii aceștia ce au îndrăznit să tulbure liniștea licovrisioților. În antiteză, figura de apostol și de martir (aproape) a părintelui Fotis este de o frumusețe spirituală extraordinară, el fiind gata să cerșească mila sătenilor bogați, dar nu pentru el, deși era numai piele și os, nici pentru cei bătrâni din obște, ci pentru copiii lor care mor de foame și nu au cu ce se îmbrăca! E o scenă zguduitoare, de un realism și patetism tulburător, care ar smulge lacrimi și celei mai reci, mai înrăite inimi. Dar, culmea, nu și reprezentantului lui Dumnezeu pe pământ, adică părintelui Grigoris, care rămâne rece ca piatra în fața lacrimilor confratelui său, insensibil la spectacolul jalnic al săracilor de pe Sarachina. Ba, chiar mai mult, acesta nu se dă în lături să facă elogiul „rânduiei” stabilite deja de Dumnezeu pe care nimeni nu trebuie s-o tulbure! Nici s-o schimbe! (KAZANTZAKIS, 1968, vol. II, p. 68) El se socotește păzitorul celor patru temelii de căpetenie ale lumii: Credința, Patria, Onoarea și Avere. Acestea ar fi fost rânduite de Însuși Dumnezeu, ca niște puncte cardinale ale viețuirii umane stabilite de veacuri și nimeni nu ar avea voie să le încalce.

Grigoris este mai degrabă exponentul lui moș Ladas, avarul, care nu ar dăruii nimănui nicio centimă, ar înghiți toate averile, toate pământurile, banii tuturor, și al lui Patriarheas, al cărui pântec este imens în urma înfulecării sistematice, a îmbuibării continue. (Cu acesta vrea să se încuscrească, pentru a pune mâna pe averea lui și a avea un nepot, înainte ca fiica lui, Mariori, bolnavă de plămâni, să dea ortul popii.)

Episodul se termină cu divizarea și mai puternică a satului între cei gata să-i ajute pe pribegii oploșiți pe Sarachina și cei care socotesc că aceștia sunt incomozi ori pedepsiți de Dumnezeu pentru niscaiva păcate.

3. O VIAȚĂ PILDUITOARE

Capitolul al XII-lea al romanului marchează o altă bornă existențială importantă de data aceasta în viața tânărului Mihelis, care asemeni apostolului Ioan pe care urma să-l întrupeze, calcă tot mai hotărât pe urmele Domnului Isus ajutat fiind de Manolios în care vede chipul și ideile Mântuitorului.

Chemat acasă de tatăl său, Mihelis primește porunca să nu se mai „înhaite” cu Manolios care i-ar fi sucit capul îndemnându-l numai la rele. Dar Mihelis refuză, reamintindu-i tatălui său gestul extraordinar al păstorului de a izbăvi satul - și mai ales pe frunțașii lui - din mâinile crude ale dregătorului turc care dorea să înece tot satul într-o baie de sânge ca răzbunare pentru pierderea micului Iusufachi ucis în somn de o mână criminală.

Dar aceste cuvinte și, mai ales, atitudinea fermă a fiului său îl enervează la culme pe Patriarheas care-i cere fiului să aleagă între el și Manolios. Doar că el e gata să aleagă între tatăl pământesc și Cel ceresc. „Nu-l aleg pe Manolios, nu... Hristos e acela pe care Îl aleg; așa m-ai întrebat, fără să-ți dai seama, și așa îți răspund.” (KAZANTZAKIS, 1968, vol. II, p. 87) Ne amintim că Isus Însuși a spus că nu a adus pacea pe pământ, ci dezbinarea, căci fiul va urî pe tată și tatăl pe propriul său fiu. În consonanță cu acest adevăr biblic, bătrânul boier refuză să-i dea binecuvântarea sa în momentul plecării. Se cuvine a fi subliniată maturitatea de care dă dovadă tânărul Mihelis, care se străduiește să se abțină, rămâne calm, răbdător de-a lungul confruntării cu tatăl său, își impune din capul locului să-și stăpânească nervii, să fie atent la cuvintele folosite, nu cumva să fie jignitoare, își face reproșuri îndată ce tatăl se înfurie.

De notat și faptul că, în toiul confruntării, îi apare lui Mihelis ca-ntr-o vedenie sau imagine mama pe care o chinuse tatăl său și care parcă îi cere s-o răzbune pentru umilințele îndurate de la soțul ei! Căci bătrânul boier tratează cu ușurință chinurile pe care i le-a produs acesteia și tot ceea ce a îndurat ea din cauza lui (fusesse un mare crai la vremea lui, înșelând-o de multe ori).

Așadar, vrăjmășia dintre ei „ajunsese până la izvoare, pătrunsese până la rădăcini” (KAZANTZAKIS, 1968, vol. II, p. 86), ea fiind de dată mult mai veche. Arta extraordinară a lui

Kazantzakis de a ajunge la temeliile ființei celor doi, la acel abis din lăuntru al fiecăruia, se datorează în primul rând experienței proprii de viață, precum și măiestriei sale de a o transfigura artistic.

Mihelis alege mai degrabă să plece de acasă decât să renunțe la Cristos și se refugiază cu o boccea de cărți la stână. Negăsindu-l acolo pe Manolios, prietenul și modelul lui spiritual, se cufundă în citirea Evangheliei căzându-i privirile asupra pasajului despre exigența Domnului Isus: „Dacă vine cineva după Mine și nu urăște pe tatăl său nu poate să-Mi fie ucenic.” (KAZANTZAKIS, 1968, vol. II, p. 90)

În cursul aceleiași zile, Mihelis va avea cele mai importante revelații ale vieții lui de până atunci, tot atât de prețioase pe cât de scump plătite: „De ce plătim atât de scump izbăvirea? Nu e o altă cale mai netedă? Mai potrivită cu inima umană? De ce trebuie să smulgem din pământ rădăcinile cele mai adânci ca să ne putem urca la cer?” (KAZANTZAKIS, 1968, vol. II, p. 91) Întrebările acestea dau glas procesului de frământare a minții lui cu adevărurile sfinte și cu dorința expresă de a le trăi, întrupa chiar. Încet-încet, după o perioadă de neînțelegere, dintr-o dată simte că mintea i se luminează și înțelege, chiar plutește între cer și pământ. I se destăinuie lui Manolios că simțea oricum că se sufocă în „viața prea tihnită”, mincinoasă și nedreaptă pe care o ducea alături de tatăl său, iar „drumul prea strâmb” (KAZANTZAKIS, 1968, vol. II, p. 91). Dar Manolios îi urează bun venit pe calea cea îngustă și sfântă, îl avertizează că drumul e plin de pietre, urcușul greu, o să-și zgârie picioarele, dar încetul cu încetul o să-i crească aripi la picioare... (KAZANTZAKIS, 1968, vol. II, p. 91)

Boierul Patriarheas îl cheamă urgent la el pe Manolios, iar când acesta ajunge, nu-și poate înfrâna mânia: îl izbește de perete, îl trage de guler și-i poruncește să plece din stâna lui. Apare și preotul Grigoris care își unește forțele cu cele ale boierului taxându-l pe Manolios drept un „lup” primejdios, căci l-a determinat pe Mihelis să plece de acasă, i-a ațâțat pe „păduchioșii” din Sarachina să le fure averile, căci - după spusa lui Panaiotaros - ar fi un „bolșevic” periculos. Popa nu catadicsește să vorbească direct cu Manolios, căci ar fi sub demnitatea lui, de aceea i se adresează uitându-se alături, ignorându-i practic prezența. Ambii îl socotesc deosebit de primejdios, îi repetă că e „un lup gata să sfâșie”, de aceea trebuie dat afară din sat, căci i-a sucit capul lui Mihelis. (KAZANTZAKIS, 1968, vol. II, p.96) Ultimele două replici din capitol conțin *in nuce* întregul roman în toată desfășurarea lui ulterioară:

„ - Blestemat de Dumnezeu! proferă popa ridicând pumnul în sus.

- Blestemat de frunțași și de popi... Voi, popii, l-ați răstignit pe Hristos; dacă ar coborî din nou pe pământ, l-ați răstigni a doua oară. Rămâneți cu bine!” (KAZANTZAKIS, 1968, vol. II, p. 96)

4.ULTIMA CONFRUNTARE ȘI ULTIMA STAȚIE A VIEȚII LUI PĂMÂNTEȘTI

Dar toate acestea sunt etape pregătitoare pentru marea confruntare: când sătenii în frunte cu preotul, setoși de sânge, de ura care-i desfigurează, îlucid cu sânge rece în biserică sub ochii impassibili ai icoanelor în odăjdii de aur: Isus, Sfânta Fecioară și Ioan botezătorul, ba chiar și în Numele lui Dumnezeu. În aceste ultime pagini, Isus apare pe deplin conturat în ființa lui Manolios, care și în fața agăi, și în fața sătenilor ori a preotului, își asumă el toate relele ce s-au întâmplat: furturile, arderea bunurilor lui Ladas ș. c., pentru ca sarachinioții să fie iertați și ei să scape, să poată intra în posesia pământurilor donate lor de către Mihelis și, astfel, să aibă o așezare a lor.

Gestul lui însă e taxat de Fotis ca inutil, căci aga a chemat întăriri de la Smirna (Orașul cel Mare), iar ei vor fi măcelăriți, dacă mai zăbovesc. De aceea decid să plece din nou, luând din nou calea pribegiei. Prin aceasta Fotis afirmă că ceea ce a făcut Manolios pentru ei este un sacrificiu inutil.

Dar oare e, într-adevăr, inutil? Cu toate acestea, sarachinioții au scăpat fără pierderi, furia sătenilor revărsându-se întregă asupra lui Manolios, care, la final, zace pe lespezile reci ale bisericii într-un lac de sânge, străpuns de cuțitele consătenilor lui. Dar fața lui este senină, luminată nu de opaițele slabe din interiorul clădirii, ci de acea lumină interioară pe care a avut grijă să și-o adune în lăuntru al său de-a lungul scurtei sale vieți. Scurte, dar atât de bogate spiritual!

În *Teologia mistică a Bisericii de Răsărit*, Vladimir Lossky vorbește despre *gnoză*, adică cunoașterea Dumnezeirii la nivelul ei cel mai înalt ca fiind o experiență (o trăire) a *luminii necreate*, însăși această experiență fiind lumină, căci stă scris în Psalmul 35, versetul 10: *in lumine tuo videbimus lumen* - „În lumina Ta vom vedea lumină”.

La rândul său, Sf. Simeon Noul Teolog mărturisește despre această lumină experimentată chiar de el astfel: „Această lumină fără apus, fără schimbare, nesticăcioasă, care nu se întuneacă niciodată ne iluminează; ea vorbește, activează, ea este vie și dătătoare de viață, ea preschimbă în lumină pe cei pe care îi iluminează.” (LOSSKY, s.a., p. 248)

CONCLUZII

Așadar, putem conchide că Manolios, alias Isus, personajul central al romanului lui Kazantzakis, parcurge mai multe trepte ale devenirii *întru Cristos*, pentru a ajunge în final să se identifice complet cu Acesta, nu doar în viață cât și, mai ales, în moarte, căci, deși era conștient de ura ce s-a acumulat în inima celor cu vază din comunitatea licovrisioților împotriva lui, nu a ezitat să meargă în locul unde urma să fie „executat” de aceștia pentru a-i salva de la exterminare pe refugiații de pe muntele Sarachina. Toate fazele vieții personajului se subsumează luminii, una care merge mereu crescând prin apropierea și înțelegerea tot mai intimă a vieții Mântuitorului și care îl ajută să transforme experiența morții într-un prag al accederii spre înalt, spre comuniunea deplină cu Dumnezeu.

Bibliografie selectivă

1. Douglas, J.D., *et.al.*, *Dicționar biblic*, Editura „Cartea creștină” a Societății Misionare Române, Oradea, 1995;
2. *Encyclopédie Bordas*, Volume II, Ed. Encyclopédie Bordas, Paris, 1998;
3. Kazantzakis, Nikos, *Hristos răstignit a doua oară*, volumele I – II, 1968, Editura pentru Literatură, București; în traducerea lui Pericle Martinescu și Ioan Halianis, Prefața fiind semnată de Romul Munteanu;
4. Kazantzakis, Nikos, *Hristos răstignit din nou*, 2008, Ed. Humanitas Fiction, București;
5. Lazăr, Elena, *Panorama literaturii neaelene*, Editura Omonia, București, 2001, Cuvânt înainte de prof. K. Mitsakis;
6. Lazăr, Elena, *Capodopere ale literaturii neaelene*, Mic dicționar, Editura Omonia, București, 2003;
7. Lossky, Vladimir, *Teologia mistică a Bisericii de răsărit*, Editura Anastasia, București, s.a.;
8. Stoian, Ion M., preot, *Dicționar religios – Termeni religioși, credințe populare, nume proprii*, Ediția a II-a, revăzută și completată, Editura Garamond, București, 1994.